

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*
ΕΠΙ ΤΗΣ 1900ῆ ΕΠΕΤΕΙΩ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ
ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐπηρεολούθησαν αἱ πολύκροτοι ἀπόπειραι ἐνώσεως τῶν διαμαρτυρομένων μετὰ τῶν ὀρθοδόξων ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' († 1595), χωρὶς ν' ἀποδώσωσιν ἀποτελέσμα τι, ἐνῶ οἱ λατινοὶ ἐπὶ τοῦ πάπα Ρώμης Γρηγορίου ΙΓ' (1572—1585) προέβησαν εἰς δραστηρίαν προσηλυτευτικὰς ἐνεργείας ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τῷ 1577 ὁ Γρηγόριος ἴδρυσεν καὶ τὴν ἐν Ρώμῃ ἑλληνικὴν σχολὴν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἐν ἣ πλείστοι ἐμορφώθησαν Ἕλληνας, οἵτινες μετὰ φανατισμοῦ εἰργάσθησαν ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἀρνητικῶς δὲ ἡ σχολὴ ἐκείνη ὠφέλησεν διὰ τῆς ἀναδείξεως λογίων Ἑλλήνων. Ὁ πάπας Γρηγόριος ἀπέστειλεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἰησοῦίτας ἀναπτύξαντας καὶ ἐκεῖ καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς τὴν λατινικὴν προπαγάνδα, ἰδίως διὰ τῶν σχολείων, ὧν ἔσπερευτο ἡ Ἀνατολή. Τῷ 1582 ὁ Γρηγόριος μεταρρυθμίσας τὸ ἡμερολόγιον, ἐζήτησεν νὰ ἐπιβάλλῃ διὰ προσηλυτευτικὸς σκοποὺς τὴν μεταρρυθμίσιν ἐκείνην. Καὶ αἱ μὲν δυτικαὶ προτεσταντικαὶ χώραι μετὰ μακροῦς ἀγῶνας καὶ μετὰ πάροδον ἐνὸς ἢ δύο αἰῶνων ἐδέχθησαν τὸ λεγόμενον γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον, ἡ δὲ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ὀριστικῶς ἀπέκρουσεν αὐτὸ καὶ διότι διὰ προσηλυτευτικὸς σκοποὺς ἐπεδιώκετο ἡ ἐπιβολὴ του καὶ διότι παρεβίασεν τὴν περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα διάταξιν τῆς Ἀ' Οἰκουμένης συνόδου. Ἐσχάτως ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία διώρθωσε τὸ ἰουλιανὸν ἡμερολόγιον, χωρὶς νὰ παραδεχθῇ τὸ γρηγοριανόν¹. Ἀλλὰ τοῦτο κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα ἐπεβάλλετο ἐν ταῖς ἐνετοκρατουμέναις ἑλληνικαῖς χώραις. Καὶ ἡ ἐν Ἐνετίᾳ ἑλληνικὴ κοινότης πιεζομένη ἐζήτησεν παρὰ τοῦ πατριάρχου τὴν ἄδειαν νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἐπετράπη διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους. Διητυθύνετο δὲ ἡ κοινότης αὕτη ἀπὸ τοῦ 1577 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου († 1616), ἀνδρὸς ἑλλογιμωτάτου καὶ δρα-

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 328.

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχ. Ἀθηνῶν). Ἡ διόρθωσις τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, «Ἐκκλησία» ΙΑ' (1933) σ. 225 ἐξ. (Καὶ ἀνάτυπον).

στηρίου. Ἐκεῖ διέτριβεν ὡσαύτως ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργού-
νιος († 1602), ὅστις προὐκάλεσεν ἕριδά τινα διὰ τῆς ὑποχωρητικότητός του
ἐναντι τῶν λατίνων. Σύγχρονος διαπρεπῆς θεολόγος καὶ ἱεράρχης, ὁ Ἀλε-
ξανδρείας Μελέτιος Πηγάς († 1601) εἰργάσθη δραστηρίως ὑπὲρ τῆς Ὀρθο-
δόξου Ἐκκλησίας, ὑπῆρξε δὲ τὸ σπουδαιότερον πρόσωπον τῆς ἐν ἔτει 1593
συνελθούσης ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης συνόδου πρὸς κύρωσιν τῆς πρά-
ξεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου περὶ ἰδρύσεως τοῦ
ρωσικοῦ πατριαρχείου καὶ ἀπόκρουσιν τῆς λατινικῆς ἐν γένει Ἐκκλησίας,
ἅμα δὲ καὶ διαρρῦμυσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας¹.

Καὶ ἀπεκρούσθη μὲν πρὸς καιρὸν ἡ λατινικὴ προπαγάνδα ἐν ταῖς ἐλ-
ληνικαῖς χώραις, ἀλλ' ἐπεκράτησεν ἐν ταῖς ρωσικαῖς χώραις, ὑποστηριζο-
μένη καὶ ὑπὸ τῆς Πολωνίας. Ἐπὶ πάπα Ρώμης Κλήμεντος Η' (1592-1605)
προσηλθὼν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἑκατομμύρια ρώσων διὰ τῆς Οὐ-
νίας (unia), καταργηθείσης ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ καὶ Γαλικίᾳ τῆς ὀρ-
θοδόξου ἱεραρχίας. Καὶ διὰ τῶν ἐνεργειῶν μὲν τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνα-
τολῆς, ἰδίως δὲ τοῦ Θεοφάνους Ἱεροσολύμων, προσωπικῶς εἰς Ρωσίαν με-
ταβάντος, ἀποκατεστάθη ἡ ὀρθόδοξος ἱεραρχία, ἀλλὰ διὰ συντόνων ἐνερ-
γειῶν τῶν ἰησουϊτῶν καὶ ἄλλων λατίνων ἱεραποστόλων, ἀρχομένου τοῦ ΙΖ'
αἰῶνος, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ἀνέ-
βαινον Ἕλληνες ἱεράρχαι λατινοφρονοῦντες. Ἐφαίνετο κυριαρχοῦσα καὶ
πάλιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία.

Ἄλλὰ σπουδαίως ἀντέδρασε κατ' αὐτῆς ὁ μεγαλοπράγμων πατριάρχης
Κύριλλος Λούκαρις, διὰ κηρυγμάτων πρὸς τὸν λαὸν καὶ διὰ βιβλίων, ἰδρύ-
σας πρῶτος αὐτὸς καὶ τυπογραφεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ διὰ scho-
λείων. Ἐχων ἀνάγκην ἐξωτερικῆς ἐνισχύσεως ἐπέδιωξε τὴν συνεργασίαν
μετὰ τῶν διαμαρτυρομένων. Ἄλλὰ, δυστυχῶς, καὶ οὗτοι ἠθέλησαν νὰ ὤφε-
ληθῶσι τῆς δεινῆς θέσεως τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ἵνα προσελκύσωσιν
αὐτοὺς εἰς τὸν προτεσταντισμὸν. Ἐντεῦθεν δραματικωτάτῃ ἀπέβη ἡ ἀρχιε-
ρατεία τοῦ μεγάλου ἐκείνου πατριάρχου, ὅστις πεντάκις καταβιβασθεὶς ἀπὸ
τὸν θρόνον, διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἰησουϊτῶν, καὶ τέλος καταγγεληθεὶς εἰς
τοὺς τούρκους ὡς παρασκευάζων ἐπανάστασιν κατ' αὐτῶν, ἐστραγγαλίσθη
καὶ ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν². Εἰς τοῦτο συνειργάσθη, δυστυχῶς, μετὰ
τῶν ἰησουϊτῶν, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κύριλλος Κονταρῆς, ἐκ Βερροίας τῆς Μα-
κεδονίας καταγόμενος, ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐπὶ μικρὸν πατριαρχέσας, ἐξωρίσθη
εἰς Ἀφρικὴν καὶ οἰκτρῶς ὑπὸ τῶν τούρκων ἐθανατώθη. Διάφοροι σύνοδοι
συγκροτηθεῖσαι ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ἰασίῳ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ

1. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου (Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας
Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια, 1935, σ. 642 ἔξ.

2. [Τοῦ αὐτοῦ, Κύριλλος Λούκαρις, (ἔκδ. Β'), ἐπιμελεῖα Γρηγ. Παπαμιχαήλ, ἐν
Ἀθήναις, 1939].

τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἀπέκρουσαν τὸν ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως ἀποπειραθέντα νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἀνατολὴν προτεσταντισμόν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀπεκρούσθη καὶ ὁ ἀναθαρρήσας παπισμός, μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε μεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, καθ' ὑπερβολὴν βεβαίως, ἀπεφασίσθη καὶ ὁ ἀναβαπτισμός τῶν δυτικῶν ἐν γένει.

Συνεκίνουν δὲ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν βαθύτατα καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἀρξάμενα ζητήματα τῶν προσκυνημάτων ἐν Παλαιστίνῃ. Ἐπὶ τόπου, ἐν Παλαιστίνῃ, τοὺς κατὰ τῶν λατίνων ἀγῶνας, δυστυχῶς αἱματηροὺς ἐνίστε, διεξῆγεν ἡ ἑλληνικὴ Ἀγιοταφικὴ Ἀδελφότης, ἥς ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, ἐνισχυομένη ἠθικῶς καὶ ὕλικῶς ὑπὸ σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως τὰ ζητήματα τῶν προσκυνημάτων εἶχον περιέλθει εἰς ὀξύτατον σημεῖον. Ἐν τινι δὲ συσκέψει, γενομένη ἐν τῇ ὀλλανδικῇ πρεσβείᾳ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἠπειλήσεν ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ σουλτάνου, ἂν οὗτος πιεζόμενος ὑπὸ τῶν λατινικῶν Δυνάμεων, παρεχώρει τυχὸν ταῦτα εἰς τοὺς λατίνους μοναχοὺς. Καὶ τότε μὲν ἐλύθη τὸ ζήτημα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, παρὰ τὰς ὑπερανθρώπους προσπάθειάς τῆς Γαλλίας διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Harlay de Gesy, διότι ὁ σουλτάνος Μουράτ Γ' ἐξέδωκε τῷ 1631 ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων φερμάνιον, ἐπαναληφθὲν καὶ κατὰ τὸ 1634, ἀλλ' ἠττηθεῖσα ἡ Τουρκία τῷ 1688 ὑπὸ τῶν συνησπισμένων κατ' αὐτῆς Δυνάμεων Αὔστριας, Πολωνίας, Ἑνετίας, εἰς ἃς προσετέθη καὶ ἡ Ρωσία ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς Γαλλίας διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Castagnères de Chataunef κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1689 παρεχώρησε τὰ πλεῖστα τῶν προσκυνημάτων εἰς τοὺς λατίνους. Μάτην ἠγωνίσθη ὁ μέγας πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος († 1707) νὰ σώσῃ τὰ προσκυνήματα διὰ τῶν ρώσων καὶ διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου κατὰ τὴν ἐν Κάρολιτς συναφθεῖσαν συνθήκην (1699). Διὰ συντόνου ἐνεργείας τῶν Ἑλλήνων τὸ κακὸν ἐπληροθώθη βραδύτερον τῷ 1757, ὅτε διὰ φερμανίου τοῦ σουλτάνου Ὀσμὰν Γ' ἀπεδόθησαν καὶ πάλιν τὰ προσκυνήματα εἰς αὐτούς¹.

Τὸ ζήτημα τῶν προσκυνημάτων ἐκράτει ζωηρότατον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἐνίσχυε τὴν εὐσέβειαν αὐτοῦ. Πολλοὶ ἐτησίως Ἕλληνες μετέβαινον εἰς Παλαιστίνην πρὸς προσκύνῃσιν τῶν Ἁγίων Τόπων, φέροντες μετὰ τιμῆς τὸν τίτλον τοῦ «προσκυνητοῦ» (χατζῆ), πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς Ἀγιοταφικῆς Ἀδελφότητος ἰδρύοντο πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ ἐδωροῦντο κτήματα, οἱ δὲ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων διαρκῶς περιοδεύοντες ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐστήριζον τὸν λαὸν ἐν τῇ χριστιανικῇ πίστει, ἐν μέσῳ τῶν πληγμάτων τῆς τουρκικῆς κακοδιοικήσεως.

1. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ, 1910, σ. 466 ἐξ.

Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Μεταξὺ τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὅλως ἐξέχουσαν κατέλαβε θέσιν ὁ Δοσίθεος, ὅστις μετὰ τὸν Κύριλλον Λούκαριν ζωηρότερον ἐπεδίωξεν, ἵνα προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ρωσίας ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι δὲ ἤρξατο ἐνδιαφερομένη ἡ χώρα ἐκείνη, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Μ. Πέτρου ἰδίως ὡς πρόγραμμα αὐτῆς εἶχε τὴν κατακτησιν τῆς Ἀνατολῆς. Δυστυχῶς, ἡ πάλῃ τῶν ὑποδοῦλων πρὸς τοὺς κατακτητὰς ἐξηκολούθει ἀμείλικτος, δξυτάτη, τραγική. Οἱ κατακτηταὶ ἐζήτουν ν' ἀφομοιώσουν αὐτοὺς ἀμυνομένους διὰ τῆς Ἐκκλησίας, περὶ τὴν ὁποίαν ἦσαν συγκεντρωμένοι, ὑπομένοντες καὶ ἐγκαταροῦντες. Θρησκεία, γλῶσσα, ἥθη καὶ ἔθιμα, πολιτισμός, ἐθνικὸς χαρακτήρ εἶχον εὐρύνη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸ μεταξὺ ὑποδοῦλων καὶ κατακτητῶν χάσμα. Ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς ρακένδυτος καὶ γυμνητεύων συνεκράτει τὸν λαὸν καὶ ἀπέκρουε πᾶσαν ἀφομοιωτικὴν τῶν κατακτητῶν ἐπίδρασιν. Ταυτοχρόνως δὲ οἱ ὑπόδουλοι διὰ τῆς εὐφυΐας καὶ διὰ τῆς πνευματικῆς τῶν ἀναπτύξεως ἀνηγείροντο ἐκ τῆς ἐσχάτης κακοδαιμονίας, κατελάμβανον ἀνώτατα πολιτικὰ ἀξιώματα ἐν τῇ καταρροῦσῃ Τουρκίᾳ καὶ οὐτὸ ἔτι τὸ τῶν ἡγεμόνων τῶν παριστρίων χωρῶν. Τὸ Γένος δλόκληρον ἤρξατο κινούμενον καὶ ἐξερχόμενον ἐκ τοῦ τουρκικοῦ κλοιοῦ. Ἐν Ρωσίᾳ καὶ ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ ἰδρύντο ἑλληνικαὶ παροικίαι, ἀνεπτύσσετο τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία. Συνεκροτοῦντο δὲ ἀδελφᾶτα καὶ συνεταιρισμοὶ ἐπαγγελματικοὶ καὶ ἤρξατο ζωηρότερον ἐκδηλούμενος ὁ ἄσβεστος πόθος τῆς ἐλευθερίας διὰ τῶν κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν.

Τῆς μεγάλης ταύτης κινήσεως ἡγεῖτο ἡ Ἐκκλησία, ἥτις, ὡς ἔλεγε μεγαλοφώνως ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναφ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1760 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, «καὶ ἀνάμεσα εἰς τὰς ἀντιφράξεις τοῦ πυκνοῦ νέφους τῶν ἐγκαταδυναστευόντων ἐθνῶν καὶ ὑποκάτω εἰς τὸν ζυγὸν τῆς αἰχμαλωσίας ἔλαμπεν ἀκτινοβολοῦσα καὶ ὑψουμένη». Ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ἀνεδίδοντο αἱ ἀκτίνες τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως. Τὰς περὶ ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐπανιδρύσεως τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου ἐλπίδας ὑπέθλαπε καὶ ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας Αἰκατερίνη Β' (1762-1776), ἥς ἀπεσταλμένος ὁ Γεώργιος Παπαζώλης περιοδεύσας τὴν Ἑλλάδα συνεννοήθη ἰδίως μετὰ τῶν μητροπολιτῶν τῆς Πελοποννήσου. Ἄμα τῇ ἐκρήξει ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, προῦκλήθη διὰ τοῦ Ἀλεξίου καὶ Θεοδώρου Ὁρλώφ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων (1768), πρῶτου ὑψώσαντος τὴν σημαίαν αὐτῆς τοῦ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Παρθενίου. Ἐκτὸς ἄλλων συμμετέσχον τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης καὶ Καλαμῶν, ὁ δὲ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ἐφησυχάζων πρῶην πατριαρχῆς Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεῖμ Β' (1757-1760) μετέβη εἰς τὸν ρωσικὸν στόλον καὶ δι' ἐγκυκλίαν προέτρεπε τοὺς Ἑλληνας εἰς ἐξέγερσιν. Ἄλλ' ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη ὑπῆρξεν ὀλεθριωτάτη διὰ τοὺς Ἑλληνας, ἐγκαταλειφθέντας ὑπὸ τῶν Ρώσων.

Πρὸς στιγμὴν ἐγένετο σκέψις περὶ γενικῆς σφαγῆς τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ μὴ πραγματοποιηθεῖσας ταύτης ἀπεριόρατοι διεπράχθησαν βιαιότητες κατὰ τοῦ λαοῦ. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας Γρηγόριος Καλλιμάχης καὶ ὁ μέγας διερμηνεὺς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Νικόλαος Σοῦτσος ἐκατατομήθησαν (29 Αὐγούστου 1769), ἄλλοι ἐφυλακίσθησαν ἢ ἐξωρίσθησαν μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μελετίου Β' (1768 - 1769), ἀπέθανε δ' ἐν τῇ φυλακῇ ὁ ἐπίσκοπος Καρύστου Ἰάκωβος, καὶ ὁ μητροπολίτης Λήμνου μετὰ πολλὰς βασάνους ἐθανατώθη. Μεγάλας ζημίας ὑπέστησαν αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἔνεκα τοῦ ἀνωτέρω διαβήματος τοῦ Σεραφεῖμ, χιλιάδες αἰχμαλώτων ἀπῆχθησαν καὶ ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι, πολλοὶ δ' ἐκ Πελοποννήσου ἐξεποτίσθησαν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Ὑπῆρξε τόσον μεγάλη ἡ καταλαβούσα τοὺς ὑποδούλους φρίκη, ὥστε, ἐνῶ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς εἶχον δικαίωμα μόνον τρεῖς ἡμέρας τοῦ Πάσχα νὰ ἐορτάζωσι δημοσίᾳ, ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος Β' (1769 - 1773) δι' ἐγκυκλίου του (1772) προέτρεψε τὸν λαὸν ν' ἀποφύγη πᾶσαν ἐορτὴν καὶ ἐκδήλωσιν χαρᾶς. Ἡ Μοσχόπολις τῆς Ἡπείρου κατεστράφη τότε ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν, ἐληλατήθησαν δὲ ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἀκαρνανία καὶ ἄλλαι ἐπαρχίαι. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἔμεινε ἔρημος ἐπὶ τριετίαν, τῶν κατοίκων αὐτῆς ἐκπατρισθέντων εἰς Σαλαμίνα καὶ ἀλλαχοῦ. Ἀλλὰ τὰς μεγαλυτέρας ἔπαθε καταστροφὰς ἡ Πελοπόννησος ὑπὸ τῶν ληστρικῶν σιτιφῶν τῶν Ἀλβανῶν.

Ἰκανοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐξεπατρίσθησαν εἰς Αὐστρίαν καὶ εἰς Ρωσίαν, ἰδρυσάντες ἀκμαίας ἐκεῖ παροικίας. Χάριν τῶν ἐν Ρωσίᾳ πολυαριθμῶν Ἑλλήνων ἡ αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη συνέστησε τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος, εἰς ἣν ἐχειροτονήθη τῇ 1 Ὀκτωβρίου 1775 ὁ περικληθῆς Εὐγένιος Βούλγαρις. Τοῦτον μετὰ τετραετίαν παραιτηθέντα διεδέχθη ὁ ἐφάμιλλος αὐτῷ Νικηφόρος Θεοτόκης († 1800). Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Μακάριος Νοταρᾶς ἀναγκασθεὶς ν' ἀπέλθῃ ἐκ τῆς ἔδρας του, ἐγκατεστάθη ἐν Χίῳ, ὅπου καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον τῇ 16 Ἀπριλίου 1805, περιφανῆ καταλαβὼν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θέσιν διὰ τῆς ἀγιότητος τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ.

Μετὰ τῆς λῆξιν τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τῇ 10 Ἰουλίου 1774 ὑπεγράφη ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καΐναρτζῆ, δι' ἧς ἡ Τουρκία ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ καταδιώκῃ τοὺς Χριστιανούς καὶ νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν ναῶν. Αἱ διατάξεις αὗται ἔμειναν δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ χάρτου, ὅτε δὲ μετὰ ἐν ἔτος ἐγένετο ἀπόπειρα ἐπισκευῶν τῶν ναῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἐξηγέρθη ὁ φανατικὸς τουρκικὸς ὄχλος, καταστρέψας πᾶσαν οἰκοδομὴν καὶ πῆριξ ἔτι τῶν ναῶν.

Δυστυχῶς πολλαχοῦ τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν ἐξηκολούθουν οἱ βίαιοι ἐξισλαμισμοί, ἀντέδρα δὲ κατὰ τοῦ κακοῦ ἐκείνου ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν ἱεραρχῶν αὐτῆς καὶ ἄλλων κληρικῶν. Περὶ τὴν ὕψιν ἡμῶν ἐποχὴν ἤκμασαν

διαπρεπείς ιεράρχαι Ἀθηνῶν, ὡς ὁ Ἀνθιμος Γ' (1655-1676), ὑποστηρίξας ἐνθέρμως τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν. Ὁ γραμματεὺς αὐτοῦ ἱερομόναχος Διονύσιος ἦτο εἰδήμων τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς γλώσσης καὶ ἐντριβέστατος περὶ τὰ θεολογικά. Ἐδίδασκον δ' ἐν τῇ δημοσίᾳ σχολῇ Ἀθηνῶν καὶ ὁ Ἀνθιμος καὶ ὁ Διονύσιος. Μετὰ τινας ἄλλους τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Ἀθηνῶν ἐκόσμησεν ὁ Μελέτιος Β' (1703-1713), μετατεθεὶς ἐκ τῆς μητροπόλεως Ἀρτης. Ὁ Μελέτιος, λόγῳ τῆς μεγάλης μορφώσεώς του καὶ τῶν συγγραμμάτων, ἅτινα κατέλιπε, κατέλαβεν ἐπιφανῆ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς καθόλου ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐπ' αὐτοῦ διώκησε τὰς Ἀθήνας ὁ πρῶτος καὶ μόνος Ἑλλην Διοικητὴς Δημήτριος Παλαιολόγος Μπενιζέλος¹.

Ἰδιαζόντως δὲ εἰργάσθη πρὸς περιστολὴν τοῦ ἔξιλαμισμού ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός². Γεννηθεὶς τῷ 1716 ἐν Ἀποκουρῷ τῆς Ναυπακτίας ἐξεπαιδεύθη ἐν Σιγδίτῃ τῆς Παρνασσίδος παρὰ τῷ ἱεροδιδασκάλῳ Γερασίμῳ Λύττικα ἐπὶ δεκαετίαν (1722-1732), συνεπλήρωσε δὲ τὰς σπουδὰς του ἐν Ἀθήναις. Μεταβάς εἰς Ἄγιον Ὅρος, ἐγένετο μοναχὸς τῆς μονῆς Φιλοθέου ἀλλὰ ταχέως ἐγκαταλιπὼν αὐτὴν μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἰργάζετο ὁ ἀδελφός του Χρῦσανθος ὡς καθηγητὴς ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἀκαδημίᾳ καὶ λαβὼν ἄδειαν παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεῖμ Β' (1757-1761), εἶτα δὲ καὶ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερεῖ (1763-1768, 1773-1774), περιῆλθε τὰς ἑλληνικὰς χώρας κηρύττων, ἐπιμείνας ἰδίως ἐν Ἠπείρῳ, ὅπου οἱ Χριστιανοὶ διέτρεχον τὸν μεγαλύτερον κίνδυνον ἔξιλαμισμού. Καταγγελλθεὶς ὑπὸ τῶν ἑβραίων εἰς τὸν σατραπὴν τῆς Ἠπείρου Κοῦρτ Πασᾶν, ἠθώωθη μὲν παρ' αὐτοῦ προσωπικῶς, ἀλλ' ὕστερον ὑπὸ ἀντιπροσώπων του ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον τῇ 24 Αὐγούστου 1779 παρὰ τὸ χωρίον Καλλικούνταση (Μουζακία παρὰ τὸν Αὐλῶνα καὶ τὸ Δυρράχιον). Ὁ Κοσμάς περιῆλθεν, ὡς ἔγγραφεν ὁ ἴδιος πρὸς τὸν ἀδελφόν του, τριάκοντα ἐπαρχίας, ἴδρυσεν δὲ διακόσια σχολεῖα. Τὸ κήρυγμά του ἀπλοῦν καὶ ἀφελές, συνοδευόμενον καὶ ὑπὸ ἑξαισίων ἔργων καταπλησσόντων τοὺς ἀκροατάς, ἀνέστειλε τὸν ἔξιλαμισμόν τῆς Ἠπείρου, ἥτις καὶ σήμερον ἔτι εἶναι πλήρης τῶν παραδόσεων περὶ τοῦ ἁγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ.

Συστηματικὸς ἔξιλαμισμὸς διενηργεῖτο ὑπὸ τῶν τούρκων ἐν Κρήτῃ διὰ μυρίων καταπιέσεων, χαρακτηριστικὴ δὲ τις λεπτομέρεια εἶναι γνωστὴ ἐκ τοῦ ἔτους 1780, καθ' ὃ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῶν Χανίων ἀπηγορεύθη νὰ διανυκτερεύουσιν εἰς τὰς ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως οἰκίας των ἐπὶ δύο μῆνας, διότι ὁ ἐπίσκοπος Χανίων ἐτόλμησε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν ἔφιππος!

1. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 60-62, 64-66.

2. [Φάνη Μιχαλοπούλου, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, Ἀθήναις 1940. Τοῦ αὐτοῦ, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός ὁ ἔθναπόστολος καὶ μάρτυς, «Ν. Κράτος» τ. Β' σ. 605-621.]

Τῷ 1787 ἔνεκα τῆς ὑπὸ τῶν τουρκικῶν παραβιάσεως τῆς συνθήκης Κιουτσούκ Καϊναρτζή ἐξεργάγη νέος ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ἐπὶ τετραετίαν διαρκέσας. Κατ' αὐτὸν οἱ Ἕλληνες κατεδιώχθησαν ἀπηνῶς ὡς κατάσκοποι δῆθεν τῶν ρώσων. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Προκόπιος (1785 - 1889) ἐξηναγάζετο ὑπὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἵνα προτρέπη τοὺς Ἕλληνας ὅπως εὐχωνται ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν τουρκικῶν ὄπλων καὶ καταβάλλωσι βαρυτάτους πολεμικοὺς φόρους. Ἐπὶ πλεόν διετάχθη ὁ πατριάρχης νὰ συλλέξη δεκακισχιλίους Ἕλληνας ναύτας, ἀλλὰ καὶ μόνη ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξήψε τὸν φανατισμὸν τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης (1787 - 1788) κατεδιώχθη ὡς φιλόρωσος. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπεκεφαλίσθη ὁ Δημήτριος Σκαναβῆς διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἀπερίγραπτοι δὲ βιαιοπραγίαι διεπράχθησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Τὸν πατριάρχην Προκόπιον παραιτηθέντα διεδέχθη ὁ Νεόφυτος Ζ' (1789 - 1794 τὸ α'), ἐφ' οὗ ἡ αὐτὴ ἐξηκολούθησε κατάστασις.

Τῷ 1797 οἱ τουῦρκοι τῆς Σμύρνης κατέσφαξαν χιλιάδας Ἑλλήνων κατόικων, καταστρέψαντες τὸ περίφημον νοσοκομεῖον καὶ ἄλλα κτήρια τῆς πόλεως, μόλις δὲ διὰ τῆς ἐν Ἰασιῶ ρωσοτουρκικῆς συνθήκης (29 Δεκεμβρίου 1791) ἐβελτιώθη πᾶς ἡ θέσις τῶν Χριστιανῶν. Ἐπετρέπη τότε διὰ διατάγματος τοῦ σουλτάνου Σελήμ Γ' (1789—1807), ἡ ἀνοικοδόμησις ναῶν, ὡς δ' ἐσημείωσεν ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας «ποτὲ δὲν ἐκτίσθησαν εἰς τὴν Τουρκίαν τόσαι καὶ τοσαῦται περικαλλεῖς ἐκκλησῖαι, ὅσαι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σελήμ».

Ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι. Ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐν Πελοποννήσῳ ὑπῆρχον δέκα μητροπόλεις, κατὰ τὰς ἀναγραφὰς τῶν ἐπίσκοπῶν:

α') Κορίνθου, ἔχουσα ἐπισκοπὴν μίαν, τὴν Δαμαλῶν.

β') Μονεμβασίας, μετὰ ἐπτὰ ἐπισκοπῶν, Ἀνδρουβίτσης, Ἀνδρούσης, Μηλέας, Πλάτσης, Ἐλους, Λαγίας, Μαίνης.

γ') Παλαιῶν Πατρῶν, μετὰ δύο ἐπισκοπῶν, Μεθώνης καὶ Κορώνης.

δ') Λακεδαιμονίας, μετὰ τριῶν ἐπισκοπῶν, Βρεσθένης, Καρουπόλεως, Μαλτσίνης.

ε') Χριστιανουπόλεως.

στ') Ναυπλίου καὶ Ἄργους.

ζ') Τριπόλεως.

η') Ρέοντιος καὶ Πραστοῦ.

θ') Κερνίτσης.

ι') Ὀλένης καὶ δύο ἀρχιεπισκοπῶν 1) Δημητσάνης¹, 2) Ζαργάτας. Ἐν τῇ Στερεῇ Ἑλλάδι ὑπῆρχον αἱ ἐξῆς μητροπόλεις:

α') Ἀθηνῶν, μετὰ τεσσάρων ἐπισκοπῶν. Ταλαντίου καὶ Διαυλίας, Σαλώνων, Μενδενίτσης, Σκύρου.

1. [Τάσου Γρηγοροπούλου, Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» τ. Κ' (1950) σ. 209 ἐξ.]

β') *Θηβῶν,*

γ') *Νέων Πατρῶν.*

δ') *Υπάτης.*

ε') *Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης.*

Ἐν ταῖς νήσοις ὀκτώ μητροπόλεις :

α') *Αἰγίνης καὶ Ὑδρας.*

β') *Τζίας καὶ Θερμίων.*

γ') *Παροναξίας.*

δ') *Σίφνου, Μήλου καὶ Μυκόνου.*

ε') *Ἄνδρου καὶ Σύρου.*

στ') *Τήνου.*

ζ') *Σαντορίνης (Θήρας).*

η) *Εὐρίπου (Χαλκίδος),* ἔχουσα ἐπισκοπὴν τὴν τῆς Καρύστου¹. Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ διὰ σιγίλλιου τοῦ Πατριαρχοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως τῇ 6 Ἰουλίου 1628 ἐκδοθέντος ἡ Ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας προήχθη εἰς Ἀρχιεπισκοπὴν, κατεστάθη δὲ Ἀρχιεπίσκοπος τῇ 23 Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους Νικόδημος Μεταξᾶς. Ἡ προαγωγή αὕτη ἐπηύξησε τὰς γνωστὰς προστριβὰς μεταξὺ τῶν Ἐπισκόπων Κεφαλληνίας καὶ τῶν πρωτοπαλάδων Ζακύνθου, ἕως οὗ ὁ γενικὸς προβλεπτής Πιζάνης τῷ 1716 ἐξέδωκε διατάξεις καθορίζουσας λεπτομερῶς τὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἀρχιερέων. Εἰς τὸ ἀνωτέρω δὲ διάγραμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν ἐπῆρχοντο μεταβολαί, ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε παρουσιαζομένων ἀναγκῶν. Ἐν τέλει τοῦ ΙΗ' καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐγένετο ἀθρόα προαγωγή τῶν ἀρχιεπισκοπῶν καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς μητροπόλεις. Τῷ 1811 ἡ ἐξαρχία κατὰ τοὺς ἀρχαιότερους χρόνους εἶτα δὲ Ἐπισκοπὴ Ζαρνάτας, προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπὴν², κατὰ Μάτιον δὲ τοῦ 1817 ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς (Τριπόλεως) προήχθη εἰς μητρόπολιν³. Ἡ πληθὺς ἐν γένει τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν ἀρχιερατικῶν ἐδρῶν παρουσιάζετο ὡς ἀναγκαῖα διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, καθ' οὓς ἡ παρουσία ἀρχιερέως, ἐκτὸς τῆς καθαρῶς πνευματικῆς ἀποστολῆς ἦν ἐξεπλήρου, ἦτο στήριγμα τοῦ ὑποδοῦλου λαοῦ κατὰ τῶν αὐθαιρέτων δυναστῶν.

Ἰκαναὶ τῶν μητροπόλεων ἦσαν σπουδαῖα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα. Οὕτω λ.χ. ἡ Δημητσάνα ἀπὸ τοῦ 1764, ἔνθα ὁ σοφὸς μοναχὸς Ἀγάπιος (Ἀσημάκης Λεονάρδος), ἴδρυσεν σχολὴν ἑλληνικῶν γραμμάτων, προῦκάλεσε τὴν

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Αἱ Ἐπαρχίαι τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔτος ΙΗ' (1923) σ. 215 ἔξ.

2. *Σ. Β. Κουγέα*, Σμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τοπογραφίαν τῆς ΒΔ. Μάνης, «Ἑλληνικά» τ. ΣΤ' (1933) σ. 288 ἔξ.

3. *Γάσση Γριτισοπούλου*, Ἡ μετὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἔνωσις τῆς Πατρ. ἑξαρχίας Τριπολιτσᾶς, ἐν *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher* τ. ΙΑ' (1938) σ. 347 ἔξ.

πάγκοινον προσοχήν καὶ τὴν συρροὴν λογίων καὶ σπουδαστῶν. Ἡ σχολὴ καὶ ἡ πολῦτιμος αὐτῆς βιβλιοθήκη ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Ἐκ τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνης ἐξῆλθον δεκάδες ἔλλογίμων καὶ δραστηρίων ἱεραρχῶν (ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ ὁ Γρηγόριος ἦσαν Δημητσανῖται) καὶ ἕτεροι δεκάδες λογίων ἀνδρῶν¹. Πασῶν τῶν λοιπῶν μητροπόλεων τῆς Ἑλλάδος ὑπερεῖχεν ἡ τῶν Ἀθηνῶν, διότι ἡ ἔνδοξος πόλις εἶχεν ἀποβῆ καὶ πάλιν ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ πνευματικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῆς ὅλης Ἑλλάδος. Ὑπέστη ἡ πόλις αὕτη τὰ δεινὰ τῆς δουλείας καὶ κατὰ μὲν τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μοροζίνη ἠρημώθη ἐπὶ τριετίαν, εἶτα δὲ ἐταλαιπωρήθη φρικτῶς ἐπὶ τῆς τυρανίας τοῦ Χασεκῆ. Ἀλλὰ κατώρθου ν' ἀναλαμβάνη ἐκάστοτε ἐκ τῶν δεινῶν ἐκείνων. Ὑπῆρξε δὲ μεταξὺ τῶν πρώτων πόλεων τῆς δούλης Ἑλλάδος, αἵτινες ἔσχον διαπρεπεῖς καὶ δὴ ἰθαγενεῖς διδασκάλους καὶ ἱεράρχας. Ἐν ἀρχῇ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἐκτός τοῦ Ἀγγέλου Μπενιζέλου ἐδίδαξεν ὁ Ἀθηναῖος σοφὸς Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς († 1646), κατὰ τὰς ἀρχὰς δὲ τοῦ ἐπομένου αἰῶνος ἴδρυσεν τὴν πρώτην δημοσίαν σχολὴν ἐν Ἀθήναις ὁ Ἀθηναῖος ἱερομόναχος Γρηγόριος Σωτηριανὸς ὅστις, γενόμενος ὕστερον μητροπολίτης Μονεμβασίας, ἐξησφάλισε τὴν σχολὴν διὰ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου γραμματος (1728). Ὁ ἱερομόναχος Παῖσιος, ὁ Ἀγάπιος Βουλισμᾶς ἐξ Ἰθάκης καὶ ἄλλοι διδάσκαλοι, προκαλοῦντες τὸν θαυμασμόν τῶν ἐπισκεπτομένων τὰς Ἀθήνας ξένων περιηγητῶν, ἐνίσχουον τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκόσμησαν δὲ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν τὴν Ἐκκλησίαν Ἀθηνῶν, ἐξέχοντες ἱεράρχαι.

Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἀπέκτησαν μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τῆς μονῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἐπεσκέπτοντο δὲ αὐτὰς οἱ πατριαρχαὶ Ἱεροσολύμων, ὧν ὁ Παρθένιος Γερένης (1737 - 1766) καὶ ἄλλοι, κατήγοντο ἐξ Ἀθηνῶν. Ἰδρύθησαν ἐν αὐταῖς μεγάλοι μοναὶ εὐεργετικῶς διὰ τὴν κοινωνίαν δράσασαι. Μετὰ τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἦν ἴδρυσεν ἡ ὁσία Φιλοθέη, ἰδρύθη ἡ μονὴ Παντοκράτορος ἐν θέσει Ταῶ (Νταοῦ Πεντέλης), ἡ μονὴ Πεντέλης τῷ 1578 ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἀττικῆς καταγομένου ἁγίου Τιμοθέου Εὐβοίας, ἡ μονὴ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων (ὅπου νῦν τὸ μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου) ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κολοκύνθη, ἡ μονὴ Πετράκη ὑπὸ τοῦ λατροφιλοσόφου Παρθενίου Πετράκη († 1686), συγχωνεύσαντος μετ' αὐτῆς τὴν ἐν Καρέα τοῦ Ὑμηττοῦ μονὴν Ἀσωμάτων, ἀνεκαινίσθη ἡ ἐν Σαλαμῖνι μονὴ τῆς Μεταμορφώσεως ὑπὸ τοῦ ἐκ Μεγάρων Λαυρεντίου Κανέλλου († 9 Μαρτίου 1707) μετονομασθεῖσα τῆς Φανερωμένης, ἐκ τῆς φανερωθείσης εἰκόνης τῆς Θεοτόκου καὶ διασκομηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐκ Κρήτης ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου, ὅστις κατέλιπε σπουδαῖα ἔργα τέχνης εἰς τὸν ναὸν

1. *Εὐθυμίου Καστόρη*, Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλλην. σχολῆς καὶ περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ τῶν πρώτων αὐτῆς διδασκάλων. Ἐν Ἀθήναις 1846.

τῆς Μονῆς Πετράκη καὶ ἀλλαχοῦ. Διετηροῦντο δὲ αἱ παλαιότεραι μοναί, τῆς Καισαριανῆς, τοῦ ὁσίου Μελετίου, Κλειστῶν, τοῦ Δαφνίου καὶ ἄλλαι. Ἡ μονὴ Πεντέλης διετῆρει ἐν ἑαυτῇ σχολήν, ἣ δὲ μονὴ τῶν Ἀσωμάτων - Πετράκη συνετῆρει τὴν δημοσίαν σχολήν Ἀθηνῶν καὶ εὐηργέτει τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, οἱ δὲ ἡγούμενοι τῆς μονῆς μετεῖχον ἐνεργῶς τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων τῆς πόλεως. Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν ἐπρωτοστάτει ἐν τῇ πνευματικῇ κινήσει τῆς δουλευούσης Ἑλλάδος καὶ διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἥτις πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐξηπλοῦτο, ἰδίως ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ ἔξῃς.

Ἀλλὰ τελευτῶντος τοῦ αἰῶνος ἐκείνου ἐδημιουργήθη νέον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον διὰ τῆς καταργήσεως τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις (1797) ὑπὸ τῶν γάλλων. Τὸ γεγονός τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν ταῖς νήσοις. Δυστυχῶς οἱ γάλλοι δὲν ἐσεβάσθησαν αὐτὴν καὶ ἐν γένει τὴν θρησκείαν, προκαλέσαντες διαμαρτυρίας τοῦ λαοῦ, ὅς συνεμερίσθη καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε' († 1821). Τῷ 1799 ἡ μόνη ὑφισταμένη ἐπὶ ἐνετοκρατίας ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου προεβιβάσθη εἰς μητρόπολιν, ἐπανιδρύθη δὲ ἡ μητρόπολις Κερκύρας. Τρίτη μητρόπολις ἰδρύθη ἡ Λευκάδος καὶ Ἀγίας Μαύρας. Ἀπομακρυνθέντων τῶν γάλλων ἐκ τῆς Ἑπτανήσου, ἐτέθη αὕτη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσίας καὶ Τουρκίας, ἀποτελέσασα τὴν Ἰόνιον Πολιτείαν (1800). Ἐν αὐτῇ ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἀνεκηρύχθη ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία (1803), ἥτις καὶ διωργανώθη δι' εἰδικοῦ νόμου τῆς γερουσίας (1804) εἰς αὐτόνομον Ἐκκλησίαν. Τῷ 1807 κατέλαβον πάλιν οἱ γάλλοι τὴν Ἑπτανήσον, ἀλλὰ μετὰ διετίαν ἐτέθη αὕτη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας διὰ τῆς ἐν Παρισίοις συνθήκης τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1815, ἀποτελέσασα τὴν «Ἡνωμένην Πολιτείαν τῶν Ἰονίων νήσων». Τῇ 20 Ἀπριλίου 1817 συνέλευσις τῶν ἑπτανησίων ἐν Κερκύρᾳ ἐψήφισε τὸ Σύνταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκηρύχθη ἡ ἐν τῇ Ἰονίῳ Πολιτείᾳ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ἀποτελουμένη δ' ἐκ τῶν μητροπόλεων Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Λευκάδος καὶ Ἀγίας Μαύρας, Κυθήρων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν Ἰθάκης καὶ Παξῶν. Εἰς τῶν μητροπολιτῶν ἐκ περιτροπῆς, ἐφ' ὅσον διήρκει μία βουλευτικὴ περίοδος, προεξήρχε τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰονίων νήσων, τιτλοφορούμενος ἑξαρχος καὶ διοικῶν τὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ ἱερεῖς ἐξέλεγον τοὺς ἀρχιερεῖς, ἐγκρινομένους ὑπὸ τῆς γερουσίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Καθωρίσθησαν δὲ τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικονομίας, τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου καὶ τῆς μορφώσεως αὐτοῦ ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ τῆς ὑπὸ τοῦ κόμητος Γυίλφορδ ἰδρυθείσης Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ ἐν τῷ ἱεροσπουδαστηρίῳ ἢ λυκείῳ ἐκάστης νήσου. Οὕτως ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν καὶ δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἰδρύθη

ἡ Ἴόνιος Ἐκκλησία, ἀποτελέσασα οὐχὶ αὐτοκέφαλον, ἐν τῇ νεωτέρῃ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, ἀλλ' αὐτόνομον Ἐκκλησίαν καὶ ἀποβάσασα σπουδαίον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον διὰ τὴν δουλεύουσαν Ἑλλάδα.

Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ συντομωτάτῃ ταύτῃ ἐκθέσει τῶν κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθῶσι συστηματικῶς αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ζωῆς. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι γενικῶς ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ ὑποδοῦλου ἔθνους ἔφερεν ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα. Ὁ ὑπόδουλος Ἕλλην ἔβλεπεν ἐνώπιόν του διαρκῶς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸν πατριάρχην, τὸν ἀρχιερέα, τὸν ἱερέα, τὰ δὲ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ζητήματα τοῦ ἔθνους καὶ τἀνάπαλιν. Ἐστηρίζετο τὸ ἔθνος ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἔστήριζε καὶ αὐτὸ τὴν φιλόστοργον μητέρα Ἐκκλησίαν. Μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς διοικήσεως αὐτῆς, ἐγνώριζε δὲ τὰς ἀνάγκας αὐτῆς καὶ ἀντεπεξῆρχετο πρὸς αὐτάς.

Τὸ πατριαρχεῖον εὐρίσκετο διαρκῶς καταχρεωμένον, ἀναγκασόμενον νὰ δίδῃ πρὸς τοὺς κρατοῦντας, ὅπως διασώξῃ ἑαυτὸ καὶ τοὺς ὑποδοῦλους. Ἦδη κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα τὸ χρέος ἀνήρχετο εἰς ἑκατομμύρια γροσίων, ἐπελήφθη δὲ τῆς ἀνορθώσεως τῶν οικονομικῶν ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ ὁ Μεγαλοπρεπῆς (1555 - 1565). Εὐτυχῶς ἡ γενναιοδωρία τῶν Χριστιανῶν ἀνεκούφιζεν ἐκάστοτε τὸ πατριαρχεῖον. Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα τὰ χρέη του ἐπλήρωσεν ὁ ἡγεμὸν Μολδαβίας Βασίλειος. Κατὰ τὸν ΙΗ' ἠϋξήθησαν καὶ πάλιν τὰ χρέη, διότι ἐν τῷ πατριαρχικῷ βερατιῷ μόνον ἀνεγράφοντο ἐτήσιοι φόροι πρὸς τὸ τουρκικὸν δημόσιον ταμεῖον γρῶσ. 33.425, διὰ τοὺς διερμηνεῖς τοῦ διβανίου γρῶσ. 5.000, διὰ τὸν στρατὸν 65.440, διὰ τὸ ἰδιαιτέρον σουλτανικὸν ταμεῖον 24.060 καὶ διὰ τὴν γενομένην μετὰ τοῦ πατριαρχεῖου ἔνωσιν τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Ἀχρίδος καὶ Πεκίου γρῶσ. 163.000. Ὁ Σαμουὴλ Χαντζερῆς, διαπρεπῆς πατριάρχης τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐπεμελήθη σοβαρῶς τοῦ οικονομικοῦ ζητήματος. Μετ' αὐτὸν ὁ Γρηγόριος Ε' κατέβαλε μεγάλας προσπαθείας.

Τῷ 1818 εὗρε χρέος τοῦ «Κοινοῦ», ἦτοι τοῦ πατριαρχεῖου καὶ τοῦ ἔθνους, 1.936.000 γροσίων, ἐρρῦθμισε δὲ τὴν ἀπόσβειν αὐτοῦ δι' ἐθνοσυνελεύσεως, ἣν συνεκάλεσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τὸ ταμεῖον τοῦ «Κοινοῦ» ἔδιδεν ἐτησίως εἰς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν 40.000 γροσίων. Ἐδίδεν ὡσαύτως ἀπαραίτητα χρηματικὰ δῶρα εἰς τοὺς μεγάλους βεζύρας καὶ εἰς τοὺς ἐκάστοτε νέους ὑπουργούς, κατηύναζε τὴν ὀργὴν τῶν κρατούντων κατὰ τῶν ἐπαναστατούντων Ἑλλήνων, ἐξηγόραζεν αἰχμαλώτους καὶ ὑφίστατο μυρίας ἄλλας ἐθνικὰς δαπάνας. Ἐκ τούτων ἀπετελοῦντο τὰ «αὐλικὰ» λεγόμενα χρέη, διὰ τὴν ἀπόσβειν τῶν ὁποίων ἐπεφορτίζετο ἀναλόγως ἐκάστη ἐπαρχία διὰ τῶν ἀρχιερέων.

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς ἐλαμβάνοντο παρ' αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, προσερχόμενοι ἐκ τῶν τάξεων αὐτοῦ. Εἶχον δὲ τὴν κοινὴν μόρφωσιν. Κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ'

αἰῶνα κατεβλήθησαν ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως εἰδικαί προσπάθειαι πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ἀλλ' αἱ περιστάσεις δὲν ἐπέτρεπον γενναῖόν τι. Οὐχ ἦττον οἱ λογιώτεροι ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ ἦσαν συνήθως κληρικοί. Ἦσαν δὲ συνήθως πολυάριθμοι οἱ κληρικοί. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὁ Τουρνεφορτ ἐσημείωσεν ὅτι ἐν Ἑλλάδι συνήντα τις δέκα μοναχοὺς ἢ ἱερεῖς ἀπέναντι ἑνὸς λαϊκοῦ! Τὸ ἱερατικὸν στάδιον ἦτο περιζήτητον. Ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἤρξατο πλεονάζων ὁ ἄγαμος κληρικός. Ὁ ἐνοριακὸς κληρικός συμμετεῖχε τῆς διοικήσεως τῶν κοινοτήτων, ἐνιαχοῦ δὲ δημογέροντες ἐξελέγοντο κληρικοί. Πᾶν ζήτημα πρὸς τὴν κυβέρνησιν διεξήγετο διὰ τοῦ κλήρου. Ὁ κληρικός προερχόμενος ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ ζῶν τὴν ζωὴν αὐτῆς, συνεμαρζέτο τὴν δυστυχίαν τοῦ λαοῦ καὶ παρίστατο ἄγγελος παρήγορος ἐν πάσῃ στιγμή, χειραγωγὸς καὶ προστάτης. Οὐδὲν ἔργον ἐπεχειρεῖ ὁ λαϊκός, ἂν μὴ ἐλάμβανε τὴν γνώμην καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ ἱερέως. Συντηρεῖτο δὲ ὁ κληρικός ἐκ τῶν πενιχρῶν εἰσφορῶν τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ἔξωτερικὴ περιβολὴ τῶν κληρικῶν ἦτο ὅποια καὶ ἡ τῶν λαϊκῶν, κατὰ τὰς διαφόρους ἐπαρχίας. Οἱ ἀρχιερεῖς ἐφόρουσαν «καθάδιον», ἐνιαχοῦ δὲ τοῦτο ἐφόρουσαν καὶ οἱ ἱερεῖς.

Ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς θείας λατρείας, ἣτις ἐχαρακτήριζε τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων κατὰ τοὺς προγενεστέρους χρόνους, εἶχεν ἐξαφανισθῆ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Οἱ ναοὶ διηρπάζοντο καὶ κατεστρέφοντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ μεθ' ἐκάστην ἐξέγερσιν τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου κατὰ τῶν ὑποδοῦλων. Ὑπῆρχον μόνον πολλὰ παρεκκλήσια, ἰδίως ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν ταῖς νήσοις. Ἐπὶ πληθυσμοῦ 17.000 οἰκογενειῶν τῶν συμπεριληφθεισῶν κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον νήσων τοῦ Αἰγαίου εὐρέθησαν 502 ναοὶ καὶ 602 ἱερεῖς. Ἐν τῇ νήσῳ Σκύρῳ ὑπῆρχον 365 παρεκκλήσια. Γενικῶς εἰπεῖν τῶν ἐν ταῖς πόλεσι ναῶν ἢ ἐμφάνισις ἦτο πενιχρά. Μόνον αἱ μοναὶ κατῴρθουν νὰ ἰδρῶσιν ἀξίους λόγου ναοὺς, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ ἡ ζωγραφικὴ τέχνη κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ, μεταδοθεῖσα καὶ ἀλλαχοῦ. Ἔργα τοιαύτης τέχνης σφύζονται ἐν ταῖς μοναῖς Φανερωμένης Σαλαμίνας¹, Πεντέλης, Ἀσωμάτων - Πετρακῆς Ἀθηνῶν, ἐν ταῖς νήσοις τῶν Κυκλάδων καὶ ἀλλαχοῦ.

Κέντρον τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ διεκρίνοντο ὡσαύτως αἱ μοναὶ τῆς Παλαιστίνης, τῆς Πάτμου, τοῦ Σινᾶ, τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐν ἧ κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της εὐρέθησαν 545 μοναὶ ἀνδρῶν καὶ 18 γυναικῶν. Ἠκμαζον αἱ μοναὶ τῆς Πελοποννήσου, Μ. Σπηλαίου, ἣτις καταστραφεῖσα τῷ 1640 ἐκ πυρκαϊᾶς, ἀνεκαινίσθη ἐκ βράθρων μετὰ ἐν ἔτος, καὶ Ἁγίας Λαύρας, τῶν Ταξιαρχῶν παρὰ τὸ Αἶγιον, ἐν Ἠλείῳ ἢ τῆς Βελ-

1. Γ. Σωτηρίου, Ἡ ἐν Σαλαμίनि Μονὴ τῆς Φανερωμένης, «Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», Α' 1924, σ. 109 ἔξ.

λαῶς, τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, τοῦ Δρυάνου, τῆς Μολυβδοσκεπάστου καὶ τῆς Γκούρας, τῆς Χρυσοβίτσης (ιδρυθείσης τῷ 1486) παρὰ τὸ ὁμώνυμον χωρίον βορειοδυτικῶς τοῦ Μετσόβου. Ἐν Θεσσαλίᾳ αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων, ἢ τῆς Κορώνης, ἐν Μακεδονίᾳ τῆς Ζάβορδας παρὰ τὰ Γρεβενά, τῆς Ὀλυμπιωτίσης παρὰ τὴν Ἐλασσόνα, τοῦ Τιμίου Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας, τῆς Εἰκοσιφοινίσης παρὰ τὴν Δράμαν καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ. Ἐν Λέσβῳ ἤρξαντο ἰδρυόμεναι Μοναὶ ἀπὸ τοῦ ἰδ' αἰῶνος, διεκρίθησαν δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἡ Μονὴ «Κρουκόπου», ἧς βραδύτερον κατέσχον τὰ κτήματα οἱ τοῦρκοι, ἡ Μονὴ «Υψηλοῦ» ἐπὶ τοῦ Ὁρδύνου, ἀνακαινισθεῖσα κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα, ἡ τῆς «Μυρσινιωτίσης» καὶ ἡ τοῦ «Λειμῶνος» ἧς κτίτωρ ὑπῆρξεν ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀγαλλιανὸς Ἐπίσκοπος Μηθύμνης († 1566)¹. Ἡ Κρήτη, ἡ Ἄνδρος, ἡ Θήρα, ἡ Ἀμοργός, ἡ Μῆλος, ἡ Σέριφος, ἡ Σίφνος, αἱ περὶ τὴν Κίμωλον μικραὶ νῆσοι καὶ αἱ Ἴόνιοι νῆσοι ἀπέκτων Μονὰς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ λαοῦ. Ἡ δὲ διάσωσις τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ ἁγ. Σπυριδῶνος ἐν Κερκύρα, τοῦ ἁγ. Γερασίμου ἐν Κεφαλληνίᾳ, τοῦ ἁγ. Διονυσίου ἐν Ζακύνθῳ προὐκάλει τὴν συρροὴν εὐσεβῶν προσκυνητῶν καὶ ἐνίσχυε τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα τοῦ λαοῦ. Τὸ πλῆθος τῶν μονῶν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ τοῦρκοι, κατ' ἀρχήν, ἐσεβάσθησαν τὸν μοναχικὸν βίον, χάρις δὲ εἰς τὴν ἀνοχὴν αὐτῶν αἱ μοναὶ ἀπέβησαν ἄσυλον τῶν καταδυναστευμένων καὶ ἐνίσχον τὴν εὐσέβειαν τοῦ λαοῦ. Οὐ μόνον δὲ αἱ ἀνωτέρω τῆς Ἑπτανήσου ἐν αἷς διεσώζοντο ἅγια λείψανα θαυματουργοῦντα ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ μοναί, ὡς προσκυνήματα, προὐκάλλουν τακτικὰς συγκεντρώσεις τοῦ λαοῦ μακρὰν τῶν ὁμμάτων τῶν τούρκων. Μοναχοὶ διδάσκαλοι, ἐν ταῖς μοναῖς διδάσκοντες ἢ περιοδεύοντες, κήρυκες καὶ πνευματικοὶ ἑξομολόγοι ἐνίσχον τὸν λαὸν καὶ εἰς τὴν πίστιν καὶ εἰς τὴν ἐγκαρτέρησιν. Ἐν πολλαῖς μοναῖς ἐλειτούργουν σχολαί, πᾶσαι δὲ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ συλλέγωσι χειρογράφους κώδικας καὶ ἔχομεν σήμερον ἀτιμήτους πνευματικούς θησαυρούς εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν μονῶν. Αἱ γυναικεῖαι μοναὶ ἦσαν συνήθως ἐργαστήρια τῶν πτωχῶν γυναικῶν. Τέλειον ὑπόδειγμα τοιαύτης μονῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐν Ἀθήναις μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ὑπὸ τῆς ὁσίας Φιλοθέης Μπενιζέλου ἰδρυθεῖσα. Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται αἱ μεγάλαι καὶ πλούσιαι δωρεαὶ κτημάτων πρὸς τὰς μονὰς. Μεγάλῃ ὑπῆρξεν ἡ φιλανθρωπικὴ δρασὶς καὶ κοινωνικὴ πρόνοια τῆς Ἐκκλησίας². Ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀναφαίνεται μακρὰ σειρὰ

1. *Ε. Δράκου*, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Λέσβου, ἐν Ἀθήναις 1900. *Τοῦ αὐτοῦ*, Μελέτη ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λέσβου, Δράμα 1928. Πρβλ. *Α. Κ. Ὁρλάνδου*, Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ἐν Ἀθήναις 1931. *Γ. Μ. Βαλέττα*, Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀγαλλιανὸς καὶ τὸ ἐν Λέσβῳ ἀναμορφωτικὸν ἔργον του, «Θεολογία» Ἀθηνῶν, I, 1932, σ. 289 ἔξ.

2. *Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου (Παπαδοπούλου)*, Περὶ τῆς συγχρόνου πνευματικῆς δράσεως καὶ κοινωνικῆς προνοίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, (Ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας») Ἀθῆναι 1933 σ. 3-8.

Ἐθνικῶν εὐεργετῶν, οἵτινες προήγαγον τὸ ἔργον τῆς φιλανθρωπίας. Ἴδρουν ναοὺς, σχολὰς, νοσοκομεῖα καὶ ἄλλα ἰδρύματα, ἐπροικοδότουں πτωχὰ κοράσια, ἐξεπαίδευσον νέους. Ἦδη δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος (1520) ὑπῆρχεν ἐν Κωνσταντινουπόλει νοσοκομεῖον, ὅπερ διὰ τῆς διαθήκης του εὐηργέτησεν ὁ Δούκας Πέτρος Σοφριανός. Αἱ συντεχνίαι καὶ τὰ διάφορα ἀδελφάτα καὶ ἰσνάφια, οἱ Ἕλληνες ἡγεμόνες Μολδοβλαχίας καὶ πλούσιοι ὁμογενεῖς ἀνελάμβανον τὴν ὑποστήριξιν τῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων, προκαλούμενοι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ σουλτάνος Σελίμ Γ' τῷ 1793 ἐξέδωκε φιρμάνιον, δι' οὗ ὠρίσθη, ὅπως οἱ ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν, οἱ τυφλοὶ καὶ οἱ ἀνάπηροι ὀδηγῶνται εἰς τὰ τρία ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὰ νοσοκομεῖα πρὸς περίθαλψιν. Τοῦτο ἠῤῥησε τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας, ὅθεν πρωτοβουλία τοῦ μεγάλου διερχομένου τῆς Ὑ. Πύλης καὶ τοῦ πατριαρχοῦ Γερασίμου Γ' συνεκροτήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὴ ἐθνοσυνέλευσις ἐξ ἀρχιερέων, ἐπιτρόπων τοῦ κοινοῦ, τῶν πρωτομαγίστρων τῶν συντεχνιῶν πρὸς ἐξεύρεσιν πόρων. Ἴδρύθη δὲ ἐπταμελὴς ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν συντεχνιῶν ἐπιτροπὴ τῶν ἀναπήρων καὶ πενήτων, εἰς ἣν τὸ πατριαρχεῖον παρεχώρησεν ὠρισμένας προσόδους, προσήρτησε δὲ εἰς τὰ νοσοκομεῖα τὸν ναὸν τῆς Ζωοδόχου πηγῆς ἐν Βλαχέρναις.

Τῷ 1806 ὁ πατριαρχὸς Γρηγόριος Ε' ἐπέβαλεν ὠρισμένην εἰσφορὰν εἰς τοὺς ναύτας (10 γρόσια δι' ἕκαστον ταξίδιον), πρὸς συντήρησιν τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων, καὶ τῷ 1819 ἴδρυσεν ἐν τῷ πατριαρχείῳ τὸ περίφημον «κιβώτιον τοῦ ἔλεους», λαμπρὰν φιλανθρωπικὴν ὀργάνωσιν, εἰς ἣν ἐκ τῶν πρώτων ὁ Ἰωάννης Βαρβάκης προσέφερεν ἱκανὸν ποσὸν χρημάτων.

Ἀναμφιβόλως ἡ μεγάλη φιλανθρωπικὴ δρασίς τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξεν ἐν τῶν σπουδαιοτέρων μέσων τῆς διασώσεως τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ ἡ δρασίς αὕτη συνετέλεσε εἰς τὸν στενότερον σύνδεσμον αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς. Ταυτοχρόνως, ἡ δρασίς αὕτη, διεξαγομένη διὰ τοῦ λαοῦ καὶ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ἀπετέλει ἐκδήλωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων. Ἄλλαι ἐκδηλώσεις ἐνίσχυσον ὡσαύτως τὸν λαὸν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν εὐσέβειαν. Ἀναμφιβόλως σπουδαιοτάτη τοιαύτη ἐκδήλωσις ὑπῆρξε τὸ μαρτύριον, ὅπερ ὑφίσταντο οἱ ὑπὲρ πίστεως ἀποθνήσκοντες, οἱ γενικῶς νεομάρτυρες ἀποκληθέντες. Πρωτίστη αἰτία τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ μισαλλοδοξία καὶ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τῶν δυναστῶν, οἵτινες ἐξήτουν εὐκαιρίας ἐξισλαμισμού τῶν ὑποδούλων. Πᾶς χριστιανός, δι' οἰασδήποτε αἰτίας καταδικασθεὶς εἰς θάνατον, ἠδύνατο ν' ἀπαλλαγῆ, ἐὰν ἐγίνετο μουσουλμᾶνος. Πολλοὶ καὶ διὰ προσωπικοὺς λόγους ὀδηγοῦντο πρὸ τῶν ἱεροδικαστῶν Χριστιανοί, ἤρκει δὲ ψευδὴς μαρτυρία ὅτι ἔβρισε τὸν Μωάμεθ, ἵνα καταδικασθῶσιν εἰς θάνατον καὶ ν' ἀπαλλαγῶσι μόνον διὰ τῆς προσελεύσεως εἰς

τὴν θρησκείαν τοῦ Μωάμεθ. Πολλάκις, χάριν παιδιᾶς, τοῦρκοι ἔθτεον σαρκίον ἐπὶ κεφαλῆς Χριστιανοῦ, ἢ πολλάκις Χριστιανός τις ἔλεγεν ἀπροσέκτως ἢ ἀφελῶς τουρκιστὶ τὰς λέξεις «Δόξα σοι ὁ Θεός» ἢ ἀνεγίνωσκεν ὡς μάθημα τὴν μουσουλμανικὴν ὁμολογίαν πίστεως, ἢ ἐν παραφορᾷ ἔλεγεν ὅτι θὰ γίνῃ τοῦρκος· εἰς ὅλας ταύτας τὰς περιπτώσεις ἐξηναγκάζετο εἰς τὸν ἐξισλαμισμὸν, μὴ πειθόμενος δὲ ὑφίστατο φρικτὰς βασάνους καὶ θάνατον. Πᾶσα ὑποπτος σχέσις μετὰ μουσουλμανίδος συνεπήγετο θάνατον. Οἱ νεομάρτυρες, περιφρονοῦντες τὰς βασάνους καὶ τὸν θάνατον, ἠρωϊκῶς ἠγωνίζοντο ὡς οἱ μάρτυρες τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως, στηρίζοντες εἰς αὐτὴν τοὺς ὑποδούλους καὶ ὀπλιζόντες αὐτοὺς δι' ὑπομονῆς καὶ καρτερίας. Οὐ μόνον ἡμέτεροι ἀλλὰ καὶ ξένοι, αὐτόπται μάρτυρες γενόμενοι τοῦ ἠρωϊκοῦ ἀγῶνος τῶν νεομαρτύρων, περιέγραψαν αὐτόν. Τὸ μαρτύριόν των ὑπῆρξεν ἐκδήλωσις τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Πολλοὺς τῶν νεομαρτύρων κατέταξεν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων ἡ Ἐκκλησία¹, ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ τὸν φόβον τῶν Τούρκων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πράξῃ τοῦτο διὰ πάντας, τὸ μαρτύριον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἐθεωρήθη ἀρκετὸν πρὸς κατάταξιν τῶν νεομαρτύρων μετὰ τῶν ἁγίων. Ἐτιμῶντο δὲ οὗτοι τοπικῶς εἰς τοὺς τόπους τῶν μαρτυρίων των. Ἡ Ἐκκλησία «ἐκανόνισεν», ἀναγράψασα εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων, καὶ ἄλλους διακριθέντας ἐπὶ ἀγιότητι βίου καὶ ἀνδρας καὶ γυναῖκας. Οὕτω, εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκανόνισθη ἡ ὁσία Ματρώνα ἡ Χιοπολίτισσα²· ὡσαύτως ἐκανόνισθησαν οἱ δύο ἅγιοι πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Α' (1466-1471, 1489-1491) καὶ Νήφων Β' (1486-1489, 1497-1498). Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἤκμασε καὶ ἅγιος Διονύσιος ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης († 1624), ἐκ Ζακύνθου μὲν καταγόμενος, ἐν Ἀθήναις δὲ χειροτονηθεὶς. Τὸ ἱερόν του λείψανον σφίζεται ἐν Ζακύνθῳ, ὡς ἐν Κερκὺρα τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος καὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ τοῦ ἁγίου Γερασίμου, ὃν ἐκανόνισεν ὁ μέγας πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις³. Ὁ αὐτὸς ἐκανόνισε καὶ τὸν ἐν Κρήτῃ ἀσκήσαντα ἅγιον Ἰωάννην ἐρημίτην καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ⁴. Μεσοῦντος τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος διεκρίθησαν ἐπὶ ἀγιότητι βίου οἱ ἐξ Ἰωαννίνων ἀδελφοὶ Ἀψαρᾶδες Θεοφάνης († 17 Μαΐου 1544) καὶ Νεκτᾶριος (7 Ἀπριλίου 1550), ἰδρυταὶ γενόμενοι τῆς μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων, ὁ ἅγιος Διονύσιος, ἰδρυ-

1. *Χρυσοστ. Παπαδοπούλου* (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Οἱ Νεομάρτυρες, (ἔκδ. β'), ἐν Ἀθήναις 1934.

2. Ἀκολουθία τῆς ὁσίας ἡμῶν Ματρῶνης τῆς Χιοπολίτιδος...1702. Βλέπε Κ. Ἀμαντον «Ἑλληνικά» τ. Η' (1935) σ. 74.

3. [*Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν), Ὁ ἅγιος Γεράσιμος «ὁ νέος» ἀσκητῆς Κεφαλληνίας, (ἐπιμελεία Γρ. Παπαμιχαήλ), ἐν Ἀθήναις 1941].

4. [*Ν. Τωμαδάκη*, ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητικὰ Χρονικά» τ. Β' (1948) σ. 47 ἐξ.]

της τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου φερωνύμου μονῆς, καὶ ὁ ἅγιος Βησσαρίων Λαρίσης καὶ ἄλλοι. Διὰ πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς πράξεως ὁ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ματθαῖος Β' (1595 - 1600 τὸ β') κατέταξε «τῷ χορῷ τῶν ὁσίων καὶ ἁγίων γυναικῶν» τὴν Ἀθηναίαν Φιλοθέην Μπενιζέλου († 19 Φεβρουαρίου 1589), ὁσίως μὲν βιώσασαν, λαμπρῶς δὲ ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἐργασθεῖσαν καὶ τέλος θανοῦσαν ἐκ τῶν παρὰ τῶν Τούρκων κακώσεων, διότι ἐφυγάδευσεν Ἑλληνίδας τινάς. Πάντες οὗτοι οἱ ἅγιοι, ὡς καὶ οἱ κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ἀναφανέντες, ἐξεδήλουν τὸ ἀληθὲς πνεῦμα καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἀγιότητος τοῦ βίου αὐτῶν καὶ διὰ τῶν ἐργῶν τῶν ἀγαθῶν ὑπὲρ τῆς κοινωνίας.

Πόσοι καὶ τίνες ὑπῆρξαν οἱ ἅγιοι καὶ οἱ μάρτυρες τῶν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν χρόνων δὲν εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, γνωστόν. Τελευτώντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρις, ἐν θαυμασίᾳ ἐπιστολιμαίᾳ διατριβῇ πρὸς τὸν Πέτρον Κλαίρκιον «Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων», ἀπαριθμῆσας τοὺς γνωστοτέρους ἁγίους καὶ μάρτυρας, γίνωσκε, λέγει, ὅτι οὗτοι μερὶς βραχεῖά ἐστι τῶν παρ' ἡμῖν νεοφανῶν ἁγίων, δείγματος ἕνεκεν ἀπομνημονευθέντες, πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι ὑπάρχουσιν, ὧν οἱ μὲν ἤδη ἐκανονίσθησαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ θ' ἀπογραφῶσι καὶ θὰ κανονισθῶσιν ἐν ἡμέρᾳ βουλῆς Κυρίου, ὅτε ἴλεως ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν Αὐτοῦ θὰ εὐδοκήσῃ νὰ ἐπιβλέψῃ ὁ φιλόανθρωπος. Διότι πολλοὺς τοῖς παλαιοῖς ἐφαιμίλους ἁγίους καὶ ὅστερον ἀνέδειξε χρόνος, οὐδ' εἶναι δυνατόν ν' ἀριθμῆσῃ τις τοὺς ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Σινᾶ καὶ τοῦ Ἄθω καὶ ἐν ταῖς ἐρήμοις ἐπ' ἀρετῇ καὶ βίου ἀγιότητι διαλάμποντας. Παρατρέχω τοὺς ὑπὲρ Χριστοῦ παντοίως ὑπὸ τῶν τυραννούντων ὁσημέραι κακουμένους καὶ ὅσα οὐδ' εἶναι δυνατόν τις νὰ διεξέλθῃ πάσχοντας, τοὺς τὰς περιουσίας ἀφαιρουμένους, τοὺς ἄνω καὶ κάτω φερομένους καὶ στρεφομένους, τοὺς ἐν δεσμοτηρίοις καθιεργνυμένους, τοὺς ἐν τριήρεσι, τοὺς ἐν λατομίοις, τοὺς ἐν μεταλλείοις βίον κόπων καὶ τλαιπωριῶν διάγοντας καὶ τέως καταγρηθασκοντας... «τοὺς ἐν μυρίοις βασάνων εἶδει κατατεινομένους καὶ ἐν ὀρθῇ τέως ὁμολογία ἐκπνεόντας». Τοιαῦται, γενικῶς, ὑπῆρξαν αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περίοδον.

(Συνεχίζεται)